

УДК 75.02

Хоменко К.О.*Харківська державна академія дизайну і мистецтв*

РЕСТАВРАЦІЯ ТА МИСТЕЦТВОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ЧОТИРЬОХ ПОРТРЕТІВ ХУДОЖНИКА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. О. А. ПОПОВА

Хоменко К.О. Реставрація та мистецтвознавчий аналіз чотирьох портретів художника кінця ХІХ – початку ХХ ст. О. А. Попова. В статті представлено результати дослідження чотирьох жіночих портретів створених художником-академістом, директором одеського художнього училища О. А. Поповим в останнє десятиліття ХІХ та на початку ХХ ст. Висвітлено основні етапи творчого життя художника, його творчі вподобання, стилістичне та ідейне спрямування його живопису. Наведено мистецтвознавче дослідження, що включало стилістичний, техніко-технологічні, композиційні та іконографічні аналізи портретів. Приводяться результати дослідження стану збереженості картин. Наведено також хід та особливості реставраційних заходів, що були застосовані відносно даних картин реставраторами кафедри РСМЖ.

Ключові слова: *О. А. Попов, український портрет, провінційний портрет, реставрація олійного живопису, жіночий портрет*

Хоменко Е.А. Реставрация и искусствоведческий анализ четырех портретов художника конца XIX – начала XX в. А. А. Попова. В статье представлены результаты исследования четырех женских портретов созданных художником-академиком, директором одесского художественного училища А. А. Поповым в последнее десятилетие XIX и начале XX в. Освещены основные этапы творческой жизни художника, его творческие предпочтения, стилистическое и идейное направление его живописи. Приведено искусствоведческое исследование, включающее стилистический, технико-технологические, композиционные и иконографические анализы портретов. Показаны результаты исследования состояния сохранности картин. Приведены также ход и особенности реставрационных мероприятий, которые были применены относительно данных картин реставраторами кафедры РСМЖ.

Ключевые слова: *Попов О.А., украинский портрет, провинциальный портрет, реставрация масляной живописи, женский портрет*

Khomenko K. Restoration and art historical analysis of four portraits by Oleksandr Popov the artist

late XIX – early XX century. This article presents the results of the study four female portraits created by academic artist-manner, director of the Odessa Art College Olexandr Popov in the last decade of the nineteenth and early twentieth centuries. The basic stages of the creative life of the artist, his artistic preferences, stylistic and ideological direction of his painting are resulted in the article. Shows, Art studies included stylistic, technical, technological, compositional and iconographic analysis of portraits. Present the analysis results of the safety level of artworks. Also, shows the features of restoration measures that have been applied to artworks by restorers from «restoration of works of art» department.

Keywords: *Olexandr Popov, Ukrainian portrait, provincial portrait, restoration of oil painting, portraits of women.*

Постановка проблеми. Для оцінки творів українського мистецтва періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. характерна заангажованість глядача та поціновувача живопису досить вузькою ланкою видатних митців, другорядні імена художників, не дивлячись на якість мистецтва, не завжди отримують достатньо уваги в мистецтвознавстві та артменеджементі. На даний момент це сприяє розповсюдженню підробок та гальмуванню необхідної для нормальної роботи антикварного ринку циркуляції товару. Для реставратора та мистецтвознавця це відкриває нові напрямки дослідження так званого провінційного мистецтва. Маловивчене, з таким же неусталеним терміном провінційне мистецтво, тим не менш, займає вагоме місце серед обігу купівлі-продажу антикваріату, та ступінь його дослідження залишається майже непорушним. Відсутність достатнього вивчення техніко-технологічних особливостей подібних творів ускладнює й реставраційну діяльність, викликаючи численні питання щодо підбору методик реставрації. Дане дослідження відображає стан збереження, техніко-технологічні й стилістичні особливості написання, та особливості реставрації чотирьох підписних портретів атрибутованих як роботи одеського художника Олександра Андрійовича Попова з приватного зібрання у м. Харкові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Олександр Андрійович Попов (1852 – 1919 рр.) – академік Петербурзької академії мистецтв, викладач, директор Одеського художнього училища, один із засновників Товариства південноросійських художників. Навчався у Імператорській академії мистецтв з 1872 року, після закінчення якої жив і працював у Парижі, а згодом у Римі. Отримавши звання академіка мистецтв, у 1885 році був призначений директором малювальної школи Одеського товариства витончених мистецтв, що за його успішним керуванням отримала звання училища. Творча діяльність вражає широтою художніх інтересів – Попов виконував на замовлення портрети царських осіб і образи для іконостасів церков, писав морські пейзажі, портрети, жанрові картини. Брав участь у виставках Петербурзької академії мистецтв, у ви-

1. «Жіночий портрет» О. А. Попов, перша чверть ХХ ст.

2. «Жіночий портрет» О. А. Попов, 1915 р.

3. «Жіночий портрет» О. А. Попов, 1915 р.

4. «Портрет дружини художника О. А. Попової» О. А. Попов, 1896 р.

* Фото надані Берестюк Н. В.

ставках ТПРХ, ХХ пересувній, виставках-лотереях, благодійних виставках, в художньо-промисловій виставці 1910 року. У 1896 в Одесі відбулася спільна виставка картин І. І. Левітана, В.А. Сімова і О.А. Попова. Твори художника знаходяться в музеях Латвії, України, Росії, в приватних колекціях України та світу [4:187-188].

Ім'я художника фігурує в одеських газетних статтях, присвячених товариству південноросійських художників, як учасника виставок, що проходили в Одесі з 1890 по 1919 рік.

Творчість та художня спадщина О.А. Попова детально не вивчалась, з чотирьох портретів, що розглядаються, публікувався тільки портрет дружини художника – Ольги Андріївни Попової. Портрет було висвітлено в російських та українських аукціонних Інтернет виданнях.

При реставрації та техніко-технологічному дослідженні творів використовувались методики та технології описані дослідниками Е.В. Кудрявцевим [3], М. В. Фармаковським [5], Д. І. Кіпліком [2], І.П. Гориним та З.В. Черкасовою [1].

Задачами дослідження стали: мистецтвознавчий аналіз творів; виявлення характерних композиційних особливостей портретів властивих авторській манері О. А. Попова; техніко-технологічний аналіз з ціллю виявлення стану збереження картин для подальшого визначення оптимальних реставраційних заходів; проведення реставраційних заходів.

Результати дослідження.

На першому з досліджуваних портретів напівфігура молодої жінки в напівчвертному звороті. Зображено дівчину на тлі пейзажу, з частиною тераси чи балкону, огороження якого композиційно ділить полотно трохи нижче середини. Композиційно полотно наче розділене на яскраві плями: зелені дерева – права верхня частина; нижню частину займає темна синя спідниця майже чорний стілець; білою плямою в центрі полотна виходить блуза портретованої й голова дівчини, підкреслена яскравою червоною стрічкою, з якою, в свою чергу, перекликаються плями квіточок у вазоні зліва від зображуваної. Руки портретованої на колінах, у порівнянні з обличчям особи – майже не прописані. Голову портретованої грайливо нахилено, обличчя прописано детально. Освітлення в контражурі підкреслює легкість й внутрішню безтурботність психологічного образу зображуваної жінки у сонячний літній день. У нижньому правому куті з підпису тільки дві літери – «А. П.», але за почерком написи на всіх портретах ідентичні, тож їх належність руці одного автора не підлягає сумніву.

На другому портреті зображено жінку в напівчвертному звороті та на темному тлі, вдягнуто особу у парадну білу сукню з рюшами. Для досягнення композиційної цілісності та виявлення центру автор прибігає до того ж прийому, що й в попередньому портреті, затемнюючи нижню частину полотна. Руки мають таку ж замкнуту позицію,

як і в попередньому портреті, одна рука лежить на іншій, але загалом фігура більш статична. Обличчя ж портретованої прописане більш умовно, ніж на попередньому портреті, тут автор, імовірно, приділив більше уваги підкресленню суспільного статусу особи, детально опрацьовуючи одяг та крісло. Психологічний стан, тим не менш, передано майстерно, напруженість відображено у поставі. Обличчя жінки наче розслаблене, але очі тривожні, губи та підборіддя трохи напружені, наче приховують якусь жіночу таємницю. У верхньому лівому куті підпис автора «А. Поповъ 1915./»

Третій портрет поясний, на ньому жінка у профіль, що нахилиє голову у бік протилежний від глядача. Фігуру композиційно зміщено в право, залишаючи простір для погляду. Вдягнена портретована у білу блузу, волосся зібрано. Тло тепле за колоритом, написане відтінками зеленого та вохри. Обличчя жінки детально прописане, у теплому погляді відчувається водночас сум і спокій. Одяг написано пастозно. Зліва внизу підпис автора «А. Поповъ 1915./»

Останній портрет зображує дружину художника Ольгу Андріївну, що відпочиває, за вишиванням у надвечірньому літньому саду. Жінка сидить на стільці, спираючись ліктем на невеличкий круглий столик, покритий мереживною хустиною, на столі різнобарв'я ниток для вишивання. У лівій руці вона тримає розпочату вишивку, правою підпирає голову. Задумливий, спокійний погляд спрямовано в сторону. Вдягнено Ольгу Андріївну у характерну для кінця ХІХ ст. біло-блакитну блузу та чорну спідницю. Автор використовує освітлення в контражурі. Передній план полотна займають зелені гілки чагарників, трава, ґрунт, полотно горизонтально розділяється тином. Нижня частина полотна – в тіні, дальній план, за тином, зберігає останні проміни сонця, на вже починаючих жовкнути деревах та блакитно-білому маєтку у лівому боці полотна. Відчувається легка диспропорція у побудові стола, та його відношенні до фігури зображуваної. У нижньому правому куті підпис автора: «А. Поповъ 96 г.»

Два портрети датовано 1915 роком, це пізній період творчості, де автор вже майже не використовує лесувань і все більше відходить від класичного академізму Петербурзької школи, яким насичений ранній період його творчості. Портрет невідомої жінки у червоній хустці за стилем написання, використанням корпусних мазків та товстого шару білил можна також віднести до пізнього періоду.

Творчий доробок О.А. Попова вражає широтою живописних стилів, технік написання, різноманітністю мотивів, жанрів та сюжетів. Від імпресіоністичних пейзажних мотивів й сцен відпочинку до жанрових цілком передвижницьких академічних композицій, легкі пленерні портрети поряд із російськими народними образами, що вже виконані в майже декоративній манері, не кажучи

про сакральні композиції, які займали значну частину творчого життя Попова. Досліджувані портрети відрізняє відсутність формування народності, побутової орієнтації образів, імпресіонізму в повному вираженні даного терміну тощо. Це цілком світські портрети, всі, окрім портрету дружини – замовного спрямування, але всі чотири за ідеєю радше тяжіють до парадного портрету першої половини XIX ст. За стилем та технікою написання автор використовує як академічні навички, так і улюблені імпресіоністичні прийоми, виносячи «Портрет дівчини з червоною хустиною» та «Портрет дружини» за межі кімнатного простору. Характерною особливістю даних портретів є композиційне зміщення голови зображуваної трохи нижче звичного розташування в реалістичних одиночних портретах, залишаючи простір у верхній частині полотна. Походження даної композиційної якості можливо зумовлено тим, що автор працював стоячи, що підтверджується відповідним ракурсом й зміщенням лінії горизонту.

Технологічне дослідження портретів виконувалось в напрямку визначення якості і характеру пошкоджень, й цілком мало оцінку втрат й можливих засобів їх реставраційного усунення.

Для всіх робіт автор використовує однакове полотно – льняне, середньозернисте, полотняного плетіння, у всіх випадках полотно тонке, деформоване. Натяжка на підрамник мала погане збереження, через якість підрамників та, імовірно, самих полотен. Грунт авторський клеє-крейдяний, білий, тонкий, сипучий, поганий зв'язок з основою. Фарбовий шар доволі тонкий та непогано збережений в тінювих частинах та на тонко прописаному тлі, товстий шар фарби, який автор використовував при прописці одягу, в особливості білих блуз, на кожному портреті має значні деформації, кракелюр та втрати. На руках, обличчях та всіх світлових деталях наявний крупносічастий лінійний кракелюр основного походження. Тонкі прописочні шари мали значну ступінь відлущування. Всі роботи вкрито покривним шаром, у всіх випадках лакова плівка пожовкла, нерівномірна.

Першим етапом реставрації було зняття робіт з експозиційного підрамника та розтяжка на робочий підрамник, для усунення деформацій полотна. Характерною техніко-технологічною особливістю, що стала складністю при реставрації творів була саме експериментальна змішана техніка живопису. Тонкі лєсувальні шари пропитувались та укріплювались 6 % складом глютинового клею з пластифікатором, в співвідношенні 1:1, пастозні – враховуючи здатність проникнення клею в структуру живописного шару та сильнішу пластичність було укріплено 5% складом ПВС з використанням пластифікатору, в співвідношенні 1:1. ПВС за результатами проведених у ХНПУ досліджень при додаванні пластифікатору має майже у два рази більший показник модулю пружності та в десять разів більший відсоток подовження, що підтверджує

його пластичність та доцільність використання при реставрації даних робіт, для запобігання повторення деформації фарбового шару через крупносічастий кракелюр та вікове стоншення полотна. Після зняття профзаклеюк був підведений реставраційний грунт та імітовано фактуру авторського живопису. Лакова плівка була потоншена за допомогою розчину спирту зі скипидаром, у співвідношенні 1:1 та ватного тампона. Тонування виконувались олійною фарбою.

Висновки. Дані портрети розкривають нову, раніше не досліджувану ланку творчого доробку О. А. Попова. Три з розглянутих картин – висвітлено вперше. Ці унікальні твори відносяться до пізнього періоду творчості художника, вони поєднують європейські й російські живописні тенденції, технічно спираючись на імпресіонізм, за спрямуванням й композицією відповідають тенденціям українського замовного портрету XIX ст. Узагальнюючи мистецтвознавчий аналіз, можна надати чотирьом жіночим портретам О. А. Попова наступну характеристику: реалістичність зображення; імпресіоністичні прийоми (прийом плєнерного письма); прийоми лєсування й корпусне письмо; особливе просторове вирішення із зміщенням лінії горизонту; насичений колорит, притаманний одеській школі живопису у XX – XXI ст.

Проведення техніко-технологічних досліджень дозволило визначити характер пошкоджень та їх особливості. На основі даних досліджень було розроблено та впроваджено відповідну методику реставрації. В результаті проведення реставраційних заходів було усунено деформації та поповнено втрати полотна, фарбового шару й ґрунту, та надано картинам експозиційного вигляду. Заходи з консервації допомогли подовжити життя творам та зберегти культурні пам'ятки видатного українського та російського живописця кінця XIX – початку XX ст.

Дане дослідження є важливим як для теоретичного осмислення провінційного мистецтва України XIX ст., так і для реставраційної практики. В подальших дослідженнях планується поглиблене вивчення творчості О. А. Попова, проведення розширеного аналізу робіт художника та систематизація композиційних, а також техніко-технологічних особливостей творів автора в контексті провінційного мистецтва України даного періоду.

Література:

1. Горин И. П. Реставрация произведений станковой масляной живописи / И. П. Горин, З. В. Черкасова. – Москва: Искусство, 1977. – 223 с.
2. Киплик Д. И. Техника живописи / Д. И. Киплик. – Москва: Сварог и К., 1998. – 502 с.
3. Кудрявцев Е. В. Техника реставрации картин / Е. В. Кудрявцев. – Москва: изд. В Шевчук, 2002. – 252 с.
4. Товарищество Южнорусских художников: библ. справочник в 2-х ч. / сост. В. А. Афанасьев, В. О. Барковская. – Одесса: Друк, 2000. – С. 187-188.
5. Фармаковский М. В. Консервация и реставрация музейных коллекций / М. В. Фармаковский. – Москва: тип. Красный печатник, 1947. – 141 с.